

Розділ I

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

УДК 7.025.4:7.071.3

БАДЯК В.П.

Теоретичні та практичні проблеми збереження пам'яток

Порушено проблеми збереження пам'яток архітектури та містобудування України у контексті світової теорії і практики, дискусій, що велися між прихильниками «чистої» реставрації та відтворення, особливо стосовно Михайлівського Золотоверхого собору й Успенського собору Києво-Печерської лаври.

Ключові слова: пам'ятка, теорія, практика, реставрація, відтворення, дискусія.

Екологічні й антропологічні чинники, що руйнують пам'ятки культури, змушують шукати розмаїтих захисних засобів і методів. Першорядною вимогою до зберігання пам'яток, наголошується у Венеціанській хартії (1964), є постійний догляд за ними [1, с. 7].

Очевидно процитоване не є архіввідкриттям середини ХХ ст., бо ще первісна людина втямила: догляд за будь-чим – приміром за вогнищем – гарантує його тривале використання. Проте цінність хартії у тому, що вона вперше заявлена міжнародним співтовариством, котре узагальнило досвід і рекомендувало урядовим структурам розв'язувати проблеми збереження пам'яток на тогочасній науково-технічній базі.

«Постійний догляд» – поняття не стільки статичне, стільки діяльне (застосовне). Воно передбачає проведення багатьох спеціальних взаємозв'язаних і різних видів ступенів науково-захисних робіт, визначених у ст. 26 Закону України «Про охорону культурної спадщини» (2000, 2004) як консервація, реставрація, реабілітація, музеєфікація, ремонт

і пристосування пам'яток. Ці роботи найбільш фінансово затратні, до того ж тут чи не найбільше точиться дискусій, суперечностей. Основний теоретико-практичний тягар падає на реставраційні роботи, котрі, згідно із названою статтею, повинні проводитися за існуючими нормами та правилами. Застережемо, що положення вказаного Закону України не є суто українським відкриттям, – це результат аналізу міжнародного досвіду. «Реставрація» (лат.) – означає відновлення (в ідеалі) чогось у первісному вигляді. Проте, щоб цього домогтися, треба виявити й з'ясувати культурно-історичне місце та значення об'єктів спадщини, визначити їх мистецькі цінності. Словом, реставрація означає насамперед величезну науково-пошукову працю, рівно ж як і практичний її бік – непростий і неоднозначний, особливо якщо йдеться про нерухомі об'єкти – пам'ятки архітектури, містобудівні комплекси, ансамблі.

Складності та суперечності реставраційної справи спричинилися до появи неоднозначних, навіть полярних думок щодо її суті. Аналізувати численні публікації, більшість з яких з'явилася в роки української незалежності, зокрема в часописах «Пам'ятки України», «Праці Центру пам'яткознавства», «Віснику «Укрзахідпроектреставрація»; випусках, збірниках реставраційних структур тощо, в даному разі потреби немає, бо про окремих із них мовиться у пропонованому тексті. Не заглиблюватимемося й у техніко-технологічні, проектні тонкощі реставрації, зосередимося суто на суспільно-громадянському, естетико-етичному її рівні. Організатор радянської реставраційної наукової школи І. Грабар писав у 1945 р.: «Реставрація стільки не мистецтво, скільки і наука, і техніка. Навіть більше того: реставрація – скоріше мистецтво, ніж техніка, адже чисто технічний бік реставрації – тільки початковий, найпростіша стадія всього процесу» [2].

Реставраційна справа зазнала і зазнає розмаїтих трансформацій: утверджень, запозичень, заперечень. Марно шукати у вирі світових цивілізацій реставраційних бездоганих рецептів, вони зринали у діалектичному процесі, набували осмислення, де прагматизм поступався духовним зацікавленням, зростаючим інтересом до мистецьких особливостей і якостей культурної спадщини. Давні народи Передньої Азії у випадку старіння чи руйнування дорогої їм споруди покидали її, але розбирати, руйнувати її переважно не дозволяли.

В античних державах аварійні, але значні будівлі переважно відновлювали, точніше добудовували або перебудовували. В стародавньому Римі, наприклад, де передусім цінувалося меморіальне та загальнокультурне значення архітектурних пам'яток, нехтуючи мистецькими особливостями,

споруду перебудовували за новим проектом, тобто здійснювали її «відновлення». Цей вид робіт культивувався в Європі до кінця XVII ст. [3].

Одночасно заявляло про себе турботливіше ставлення до автентичності давньої споруди, в основі якого покладено намагання відновити й зберегти власне мистецькі особливості споруд, тобто вперш зустрічаємося з іншим видом реставраційних робіт – не з відновленням, а, власне, з реставрацією у вузькому розумінні цього слова [4].

Однак, унаслідок низки громадсько-соціальних і загальнокультурних передумов цей реставраційний підхід загальмувався. Нові архітектурні течії впліталися в давні забудови, як це мало місце в зміні форм бань, інших елементів у бароковому стилі собору Софії у Києві (XVII ст.), у Львові лише готичні фрагменти залишилися на окремих спорудах, а дзвіницю найдавнішого готичного Кафедрального костелу (XIV–XV ст.) увінчало барокове завершення XVIII ст.

Цей складний, реставраційний етап сягнув початків XIX ст., коли виникла усвідомлена система охорони культурних цінностей, її пов'язують з Великою французькою революцією (кінець XVIII ст.) та її суперечливим характером: руйнування всього, що нагадувало феодалізм й деспотизм і вживання заходів стосовно забезпечення охорони творів мистецтва, що змусило глянути на реставраційні процеси по-новому.

Це «нове», що охоплювало майже все XIX ст., стосується утвердження реставрації як такої, водночас не позбавлених колізій, навіть авантюрних спроб. Один із новаторів-реставраторів середини XIX ст. француз Ежен Еммануель Віолле ле Дюк, який реставрував низку історичних споруд Франції, вдавався до розмаїтих мотивів, окремі з котрих не вписувалися у тогочасні уявлення про реставрацію. Після відновлення знаменитого собору Паризької Богоматері він писав: «Реставрувати споруду – це не означає її підтримувати, її ремонтувати або відтворювати міцність, це означає відбудовувати в закінченому вигляді, котрий, можливо, ніколи реально не існував» [5].

«Свобода» у відтворенні втрачених елементів пам'ятки, коли часто покладалися на сумнівні свідчення або власну фантазію, панівний стиль, до котрих вдавався Віолле ле Дюк, що, з одного боку, захоплювало його симпатиків, з іншого, – непокоїло значний загал, викликало осудження.

Можна навести низку фактів, що переконують про зростання уваги з боку урядових органів, громадськості у низці країн до збереження давніх об'єктів, вдалі реставраційні роботи. Помітною подією у цьому процесі став закон про охорону пам'яток, ухвалений 1903 р. в Австро-Угорській імперії до складу

якої входила й Галичина. У цьому законі наголошувалося, що підхід до реставрації пам'ятки мусить визначати мета. Вона може бути різною, що спонукуватиме до застосування різних методів, котрі здаватимуться навіть суперечливими, позаяк один і той же метод в одному випадку буде недопустимим, а в іншому – цілком прийнятним. Отже, питання зводиться не стільки до визначення правильного прийому реставрації, що є важким завданням – враховуючи велике розмаїття таких прийомів, та ще більшу кількість їх практичного застосування, скільки до правильного вибору мети реставрації, що значно прояснює й спрощує завдання. Для того, аби домогтися правильно витримати і визначити мету реставрації, в законі акцентується що поцінуються в пам'ятці та в якому стані її треба зберегти [6].

Подальше осмислення реставраційної теорії й особливо її реалізації в археологічних розкопках або на риштуваннях не було безпроблемним. Навпаки: зростаюча масштабність реставраційних робіт, де все чіткіше простежувалися специфічні (самостійні) напрямки (консервації, профілактичний ремонт тощо) ускладнювали її, удачі часто супроводжувалися розчаруваннями, гострими суперечками серед спеціалістів, у т.ч. з визначення понять і термінів, що, зрештою, відповідало суспільним поступам і драмам, котрі випали на долю людства, особливо в ХХ ст. Руйнації під час збройних сутичок, світових воєн, урбанізаційні катаклізми та розширення людського середовища тощо змушували багатьох гуманістів – учених, діячів культури і юриспруденції розробляти та пропонувати нормативно-правові запобіжні заходи, вдосконалювати методику і технологію збереження, повернення визначних споруд, історичних пам'яток до духовно-побутових потреб, подбати про їх «комфорт» у прогресуючій індустріально-екологічній загрози.

Очевидно для з'ясування формування концептуальних положень реставрації треба починати з Афіньської хартії, схваленої в 1933 р. IV конгресом Міжнародної асоціації сучасних міст. У її основу покладено «Положення 1931р.» Міжнародної конференції експертів з охорони пам'яток мистецтв. Розглянувши принципи охорони та реставрації пам'яток, суперечності, що загострювалися і накопичувалися в пам'яткоохоронній сфері, автори хартії заявили, що реставрація означає зберігання автентичних елементів пам'ятки, порятунок об'єкта спадщини; як виняток – можливе відтворення окремих елементів, документальна достовірність форм і образів яких не викликає жодних сумнівів; будь-які фантазування, здогадки щодо первісного вигляду пам'яток або заміна її автентичності копією з інших матеріалів тощо – неприпустимі [7166-167].

Основні принципи «Положення» реставрації, знайшли міжнародний відгук, наслідком якого стали національні документи, що тією чи іншою

мірою їх узагальнювали, сприймали. Водночас практична реалізація положень наштовхувалася на сумніви, появи опонентів, почасти й на відвертих противників. Зрозуміле поняття «пам'ятка» як окрема річ трансформувалася до поняття «історичне середовище», що обумовлювало збереження останнього з усіма його складниками, оточенням, відтак – на розробку загальної концепції формування розвитку та регенерації міської забудови.

Ніби передчуваючи свою місію у відбудові Старого Міста Варшави, зруйнованого німецькою окупацією в роки II Світової війни, польський реставратор Я. Захватович сформував ще 1938 р. перші методичні положення в бік розв'язання проблеми міської забудови як пам'ятки, а 1946 р. оприлюднив «Програми та засади консервації пам'яток», де доводив, що кількість і цінність знищених пам'яток у Варшаві не дозволяють керуватися традиційними приписами, розробленими на конгресах реставраторів у попередній час [8]. Автор програми наполягав на відтворенні старої забудови міста, тоді як прихильники «чистої» реставрації обмежувалися консервацією руїн або реставрацією окремих спорудам. Гору взяла національна свідома громадськість, котра рішуче висловилася за відбудову середньовічного міста. Чесно кажучи – як стверджують спеціалісти – це не була реставрація, а «реституція» [9]. Патріотизм плюс професіоналізм були настільки ефективними, що відновлені цінності з мистецького погляду провакують на думку: «копії кращі за оригінал» [10].

Масштабні відбудовні акції проведено в повоєнний час довкола Ленінграда (Санкт-Петербурга), де рясніли заміські царські палаци, в низці інших російських міст, в Україні. Водночас у зруйнованому Роттердамі (Нідерланди) історичну забудову повністю замінили сучасною.

Відбудовні роботи, що набували розмаху і були насамперед виявом патріотичного поривання, не могли не турбувати тих, хто відстоював «чистоту» реставраційної справи. Утворена в 1946 р. ЮНЕСКО консолідувала інтелектуальні сили різних країн, котрі в суперечливій міжнародній обстановці намагалися знайти оптимальний варіант концепції реставраційних робіт. Перший і Другий конгреси архітекторів і технічних спеціалістів з історичних пам'яток, що відбулися відповідно у Парижі (1957) і Венеції (1964) переглянули «Положення» 1931 р. (хартії). У своїх ухвалах вони підкреслюють значення охорони пам'яток під гаслом «Зберігати, а не реставрувати».

Паризький конгрес допускав обмежену реставрацію у трьох випадках, коли: стан пам'ятки змушує вдаватися до такого вчинку: добре відомий первісний вид пам'ятки як ансамблю, так і в деталях; реставрація не спричиняється до будь-яких шкідливих наслідків [11].

Венеціанський конгрес, його хартія «Про зберігання та реставрацію монументальних пам'яток та визначних місць», високо оцінивши реставрацію та визначивши її мету, наголосив, що «ґрунтується вона на шанобливому ставленні до старовинної субстанції та автентичних документів» і «закінчується тоді, коли починається гіпотеза»; всі доповнення, потреба в яких обумовлюється з естетичних або технічних міркувань, мають вирізнятися в архітектурній композиції й носити відбиток нашого часу. Проте елементи, що мають замінити втрачені частини, повинні вписуватися в загальну композицію, відрізняючись водночас від оригінальних частин, аби реставрація не призвела до фальсифікації документа. Нашарування всіх епох треба зберегти, бо досягнення єдності стилю не є метою реставрації. Розкриття якогось нижчого шару виправдане лише при умові, що верхні елементи, котрі усуваються, малоцікаві, поступаються ново-виявленому шару і стан його задовільний. Доповнення припустимі при умові врахування усіх цінних частин споруди, її оточення. Якщо традиційне застосування техніки не виправдане, реставрацію пам'ятки треба проводити на основі сучасної техніки. Археологічні розкопки рекомендується проводити на основі «рекомендації» ЮНЕСКО 1956 р. [12].

Венеціанська хартія й досі розглядається як еталон професійної реставраційної справи. І все ж, відбудовний досвід низки пам'яток істотно вплинув на ідеологію пам'ятоккохоронних засад, у т.ч. й на норми традиційної реставраційної практики. На переконання фахівців, мовиться про відтворення (реституцію), що досі не зараховувалася до якоїсь конкретної, усталеної галузі діяльності, плутаючись у змістовній суті з реставрацією. Можливо до цього спричинюється те, що відтворення організаційно підпорядковане реставраційній галузі, дарма, що між цими видами діяльності є засаднича відмінність: сучасна теорія реставрації заперечує можливість відтворити в натуральних розмірах зруйновані повністю пам'ятки [13].

Низка європейських народів оцінював відбудову зруйнованих війною міст як відновлення національних святинь, – і цього не можна було не брати до уваги. Сталося це вперше у 1972 р. У Рекомендації ЮНЕСКО про охорону на національному рівні культурної і природної спадщини, зазначено: «відродження ансамблів не завжди можна підпорядкувати однаковим правилам» [14]. Надалі ця концептуальна думка про відтворення як вимогу регенерації містобудівного ансамблю отримала побічне підтвердження та певний розвиток у Рекомендації ЮНЕСКО щодо збереження і сучасну роль історичних ансамблів (Варшава – Найробі, 1976), в якій наголошується, що «під «охороною» розуміється виявлення, утримання в порядку та

відродження до життя історичних або традиційних ансамблів і навколишнього середовища» [15].

Надалі обмежимося лише переліком нормативів, ухвалених у Дрездені (1982), Вашингтоні (1987), Лозанні (1990), зважаючи, що дещо докладніше про них пишуть автори – прихильники відтворення (регенерації), опираючись на світовий досвід і одночасно бідкаючись, що юридичне обґрунтування його легітимності навряд чи можна вважати остаточно завершеним [16]. «Крапку» над цією проблемою міг поставити Закон України «Про охорону культурної спадщини», але термінів «відтворення» («реституція») в ньому нема. Еволюція від поняття «реставрація пам'ятки» до «відтворення ансамблів» – незаперечна. Проте, ні прихильники класичної реставрації, ні реституції поки що не знаходять спільної мови, переконливого теоретичного обґрунтування суті «відтворення». Осторонь проблеми фактично залишився знаючий Л. Прибєга, обмежившись науковим визначенням відповідних термінів [17].

Отже, питання практичного збереження об'єктів культурної спадщини України було неоднозначним, воно не зринуло в останні роки. Побіжно глянемо на його історію, якщо достеменніше, – публікації, що її стосуються. Це збірники статей з нагоди 50-річчя створення першої в Україні спеціалізованої реставраційної організації [18], матеріали вміщені в часопису «Пам'ятки України», присвяченого «Відродженню архітектурних шедеврів», з яких виділимо дослідження В. Вечерського та О. Пламеницької [19].

У публікаціях останніх авторів відзначається, що до реставраційної практики мали відношення такі видатні особистості національного ренесансу XVII–XVIII ст., як митрополит Петро Могила, архімандрит Іоанікій Галятовський, гетьман Іван Мазепа, під опікою яких відновлено низку храмів княжої доби. Сучасна українська реставраційна справа формувалася в другій половині XIX – першій половині XX ст., завдяки вченим І. Моргилевському, Ф. Ернсту, М. Макаренку, М. Біляшівському, С. Таранушенку, В. Леонтовичу й іншим. Помітний вплив на науково-методичні позиції реставраторів-практиків мали академік В. Щусєв, професори П. Покришкін, Г. Котов, Д. Мілеєв й інші.

Галицька реставраційна школа з центром у Львові започаткована у 1853 р., коли у Відні створено Центральну комісію з метою дослідження та збереження пам'яток, а в 1864 р. призначено головних консерваторів Східної та Західної Галичини. Згодом постає Гроно консерваторське, діяльність якого була доволі плідна [20], особливо для польських об'єктів у міжвоєнний період, коли західноукраїнські землі перебували у складі

Польщі, чиновники якої перешкоджали («на законних» підставах) українцям дбати про власні надбання.

Значно драматичнішою була картина в підрадянській Україні. Більшовизм, проголосивши українізацію та сприявши розгортанню краєзнавчого руху в 1920-х роках, надалі покинув загравання стосовно турботи про національні цінності: у повітря злетіли сотні козацьких церков, що були окрасою міст і сіл, Михайлівський Золотоверхий собор і Успенський собор Києво-Печерської лаври – головні архітектурні доміанти української столиці; подвижники пам'яткоохоронних справ, краєзнавці зазнали репресій і склали вагому частину мартирологу розстріляного національно-Відродження [21].

Стверджувати про появу в Україні – Наддніпрянській та Галицькій – виразно національної реставраційної наукової школи не доводиться. Лише в роки II Світової війни сталінщина почала заявляти про «варварське ставлення фашистських окупантів до пам'яток», організувала експедиції для їх обстеження. В діях більшовиків неважко вгледіти лукавство, що паратизувало на патріотичних почуттях людей. І все ж позитиви в рятувальних акціях щодо культурної спадщини проглядалися. Маємо підстави погоджуватися, що з повоєнних років реставраційна справа набувала як організаційного, так і наукового характеру. В хроніку цього процесу не заглиблюватимемося, посилаючись на вище названі публікації, праці інших авторів [22]. У 1944 р. було створено Управління у справах архітектури при уряді УРСР, на яке покладено відповідальність за охорону та реставрацію пам'яток архітектури Києва, Чернігова, Полтави, Одеси. Через рік у системі Управління почав діяти Спеціалізований трест будівництва монументів і реставрації пам'ятників архітектури – початок української реставраційної школи або прообраз сучасних реставраційних організацій. Наступного року урядовою постановою установу перетворено на трест «Будмонумент» з тими ж функціями, а також затверджено план відбудови пам'яток архітектури і споруд союзно-республіканської підпорядкованості, які мають архітектурно-історичну цінність. У 1951 р. трест перейменовано на Республіканські спеціальні науково-реставраційні майстерні. На їхній базі в 1970 р. постало Українське спеціальне науково-реставраційне виробниче управління при Держбуді УРСР. Йому підпорядковувалися 8 міжобласних реставраційних майстерень – у Києві, Львові, Чернігові, Кам'янці-Подільському, Одесі, Сімферополі, Сумах, Харкові, а також реставраційна дільниця в Луцьку та експериментальна майстерня в Києві. При кожній міжобласній майстерні організовано комплексні архітектурні відділи для виконання найнеобхідні-

ших дослідницьких робіт і розробки проектно-кошторисних документацій. У 1980 р. Управління реорганізовано в Інститут «Укрпроектреставрація» з філіями у Львові та Сімферополі.

У 1991 р. на базі Львівської філії Інституту створено Український спеціальний науково-реставраційний регіональний інститут «Укразахід-проектреставрація» з центром у Львові та філіями в Івано-Франківську та Кам'янці-Подільському, а також акціонерними товариствами «Львівреставрація», «Кам'янець-Подільськреставрація», «Волиньреставрація» та близько десятка малих реставраційних підприємств у Івано-Франківську, Тернополі, Збаражі, Жовкві, Бродах, інших містах [23].

За цим побіжним переліком розвитку та вдосконалення реставраційних структур криється велика практична і теоретична робота, що завершилася формуванням української наукової реставраційної школи. Особливість останньої у тому, що її теоретична думка йшла за практичною. На поприщі першочергових рятувальних робіт було не до науково-методичних питань суто реставраційного змісту. Сталінщина, ізолювавши СРСР від цивілізованого світу, створювала значні труднощі в узагальненні та засвоєнні міжнародного досвіду в реставраційній справі, її вдосконаленні й можливостей співпраці. Радянські реставратори «варилися у власному соку», осягаючи здобутки й прорахунки методом проб і помилок, поступово опановуючи наукові підходи до реставрації. За твердженнями О. Пламеницької, реставраційна справа в Україні відроджувалася та розвивалася як наука важко – «на узбіччі великої науки» й не мала широкої практичної апробації. Однак парадоксальність ситуації полягає в тому, що це мало не тільки негатив, але й позитив: опинившись поза заідеологізованою «великою наукою», себто недостатньою уваги з боку панівного режиму, реставрація не зазнавала такого тиску від нього, сформувалася в індивідуальну галузь, «що несе в собі всі ознаки наукової школи і має чималий теоретичний та практичний доробок» [24].

До становлення цієї школи долучився відомий теоретик і практик П. Барановський насамперед відреставрованою «у первісних формах» П'ятиницькою церквою у Чернігові – пам'яткою архітектури України-Русі всесвітнього значення [25]. Школа представлена також такими іменами, як М. Говденко, О. Годованюк, В. Іваненко, В. Корнеєва, Є. Лопушинська, І. Могитич, В. Отченашенко, Є. Пламеницька, В. Шевченко, котрі причетні до її найвищого досягнення на зламі 70-80-х років ХХ ст. У реставраційних структурах було зайнято понад 3 тис. висококваліфікованих фахівців. У їх доробку від повоєнного часу нараховується понад 500 відреставрова-

них пам'яток архітектури [26]. Переважно їхні адреси в західному та північно-центральному регіоні України, де обліковано основний масив вітчизняних пам'яткових споруд: замки, собори, театри тощо. На жаль, у переліку реставраторів нема Б. Возницького, заслуга якого у відбудові Олеського й Золочівського замків – незаперечна, як і взагалі на ниві музейно-подвижницького життя.

Про фаховий доробок українських реставраторів, у т.ч. щодо відновлення інтер'єрів, фресок, творів сакрального мистецтва тощо, можна сказати значно більше. Проте викладені матеріали авторів справляють ідилічні враження, зокрема В. Вечерського. О. Пламениська мала підстави заявити про здобутки реставраторів, але її непокоїть ситуація з відбудовними намірами уряду багатьох об'єктів, до чого ні теоретики, ні практики не готові, вона доходить сумного висновку: «Реставрація втратила престиж, поняття «українська школа реставрації» відійшла в історію» [27].

Одночасно багатолітній керівник реставраційних структур у західно-українському регіоні, теоретик і практик І. Могитич, інформуючи про досягнення у цій справі часто у несприятливих ідейно-політичних умовах, не приховує недоліків, констатує, що більшість із понад 200 пам'яток, на яких проведено протиаварійно-консервативні роботи, так і залишилися у занедбаному стані [28].

Про недоліки в цьому регіоні скажемо ширше. Попри збільшення асигнування у середині 1950-х років, його все ж не вистарчало – беручи до уваги, що роботи проводилися на 25 об'єктах у 8 областях УРСР за наявності всього двох вантажівок й одного самоскида. До того ж, гроші не завжди освоювалися ефективно, зафіксовано, що роботи проводилися на об'єктах, котрі не були пам'ятками [29].

Логічно, що підвищена увага надавалася пам'яткам Львова як важливому культурно-архітектурному осередку, що в умовах хрущовської відлиги ставав доступнішим для західноєвропейського світу. Органи місцевої влади, набувши деякого досвіду у зв'язку з відзначенням 700-річчя Львова (1956), більше переймалися його облаштуванням, порядком, пред'являючи претензії комунальникам, реставраторам. У червні 1959 р. міська рада висловила незадоволення роботою останніх, які беруться за нові об'єкти, не завершуючи розпочатих, загромаджують місто ризштуваннями, що дезорганізує вуличний рух, витрачають матеріали не за призначенням тощо [30].

Пам'яткоохоронні недоліки в масштабах України викладені відомими діячами культури й науки академіком М. Рильським, архітектором Є. Катоніним, археологом С. Бібіковим, художниками Г. Томенком,

В. Касіяном, Г. Меліховим, Г. Довженком й іншими в листі до Міністерства культури УРСР «Назрілі питання охорони пам'яток культури» (1958), суть якого в тому, що «ні систему охорони, ні реставрації» не можна вважати «благополучними». Бракувало кваліфікованих кадрів, яких ніхто в республіці не готував. Реставрація як висококваліфіковане ремесло-мистецтво фінансово не винагороджувалося, її робітників віднесено в четверту (гіршу) групу будівельників, а тому не приваблювало здібних майстрів-будівельників; місця реставраторів часто заповнювалися робітниками, далекими від цієї професії тощо [31].

Зазначимо, що нарікання на якість реставраційних робіт було звичним і небезпідставним явищем як колись, так і тепер. Приміром – підсіпання землею внутрішнього двору Хотинської фортеці (для зручності відвідувачів?), внаслідок чого вологість, пліснява охопили зовнішню її стіну; або падіння недавно відреставрованої оборонної стіни Кам'янець-Подільської фортеці. У Львові із довгореставраційної споруди Вірменського собору (XIV–XX ст.) понад рік тому збивали давній тиньк, аби покласти «новий» (!).

Головною причиною недоліків у реставраційній справі її керівники вбачали брак грошей. Часто їх вистачало на зведення риштування, котре, не дочекавшись на ньому реставраторів, розвалювалося або розтягувалося. У Львові не один рік стоїть у риштуванні костел Кларисок (початок XVII ст.), де протікає дах, руйнуючи розписи та створюючи небезпеку музейній експозиції скульптур І. Пінзеля. Сумнозвісний залишковий принцип фінансування культури, зокрема збереження її середовища, був і залишається основною бідою і вадою охоронно-реставраційних робіт.

Однак як з'ясується, не єдиною. Один із очільників пам'яткоохоронних структур Львова В. Швець сказав років зо десять тому, що якби «навіть звалився мільярд гривень зараз», справа із збереженням пам'яток міста кардинально не змінилася б. Бо крім грошей, потрібні висококваліфікована людська й сучасна технологічно-технічна база, чого, наразі, немає, й на її створення потрібний час.

Реставраційна справа не почувалася комфортно й через відсутність єдиних науково-теоретичних положень. Численні методичні рекомендації від різних центрів і різних фахових рівнів мало важили у професійній реставрації. Ізолюваність від світової методики не гарантувала єдиного погляду на реставрацію серед науковців. У низці питань, особливо у фундаментальних знаннях, світоглядні засади, як відомо, зайві або немічні, бо технологічні процеси, скажемо, «міцність тиньку» чи «термін застигання цементу» аж ніяк не залежать від партійних ухвал чи вимог.

Мовимо все це задля того, щоб заявити: українські (радянські) вчені при мінімальних контактах із західноєвропейськими колегами теж по-різному дивилися на реставрацію. Одні твердо сповідували принципи Венеціанської хартії, інші – відносили відтворення об'єктів і ансамблів (за прикладом Варшави) до категорії реставрації як цілком доцільне і виправдане.

До останніх належав учений М. Брайчевський. У 1966 р. у відомій статті «Зберегти пам'ятки історії» [32], котра не втратила актуальності, автор жалкує, що «повна реставрація» як відновлення втраченого «в повному обсязі» у нашій практиці (за незначними винятками), на відміну від світової, не використовується; багато фахівців вважають, що повне відтворення – це «підробка під старовину», бо результатом її є не справжня пам'ятка, а її макет». З таким поглядом він не погоджується, бо «прихильники його беруть до уваги лише меморіальний бік справи (до того ж, не найголовніший), випускаючи пізнавально-виховну й естетичну функцію пам'яток.

М. Брайчевський схвалює відтворення П'ятницької церкви у Чернігові П. Барановським, підтримує відбудову Успенського собору Києво-Печерської лаври, Польської брами в Кам'янці-Подільському та Хотинського замку.

І все ж, «каменем спотикання» буде «ступінь зруйнованості» пам'ятки, себто наявні її кількісні меморіальні залишки, що дозволяють або заперечують братися за відбудову. Апеляція до минулого в різних іпостасях, що простежувалося після усунення «волонтариста» і «суб'єктивіста» М. Хрущова в 1964 р., відобразилася й на реставраційних справах. Подвижникам вдалося призупинити руйнацію окремих пам'яток, у т.ч. культових, до котрих більшовицький режим ніколи не мав симпатії. Навіть більше: київські партноменклатурники з дозволу московських затіяли в 1982 р. масштабне святкування міфічного 1500-ліття Києва, що дивовижно «збіглося» з 60-річчям СРСР, відбудованими – в числі інших заходів – у «первісному вигляді» Золотими воротами. Потім на відзначення річниці походу 1185 року князя Ігоря Святославовича на половців вирішено відтворити «у такому ж вигляді» церкву XII ст. Успіня Богородиці Пиргоші на Подолі й влаштувати в ній музей «Слово о полку Ігоревім».

Ще тоді, були категоричні противники цих намірів, бо документальних даних про первісний вигляд споруд княжих часів не було. «Посилила протистояння» й методи їх відтворення, котрі мали штучне ідеологічне й політичне забарвлення, стислі терміни, підігнані до гучних дат, протекції можновладців у визначенні авторів та рецензентів. Усе це відбувалося не в дусі науки, а в дусі тогочасного життя, де все наперед поділено й передбачено. Тому практичні наслідки, яких досягнуто на ниві «унікальних

експериментів», не мають нічого спільного з проблематикою суто наукового відтворення втрачених історико-архітектурних об'єктів, що практикується в цілому світі [33]. Це позиція О. Пламеницької, яка, осуджуючи ідеологічні методи й наміри відтворення втрачених пам'яток, стоїть на засадах наукового їх відтворення, обрала своєрідні функції арбітра у дискусії, започаткованій Н. Логвин і Л. Скорик на сторінках «Пам'яток України», підтримуючи останню.

Нагалия Логвин обурюється зростаючою тенденцією до відбудови без обґрунтованих на те підстав, апелює до відомих фахівців, міжнародних і всесоюзних ухвал. «Реставрація архітектурних пам'яток, – читаємо далі, – справа доволі небезпечна і переважно спричиняє їм більше шкоди й спотворення, ніж користі. Насамперед, йдеться про Золоті ворота, махінації щодо прощтовхування проекту їх відбудови. Зведений над їх залишками павільйон «новороб» («новобуд») прискорив руйнування пам'ятки та унеможливив подальше її дослідження, а, відтак, «Золоті ворота – унікальні – втрачені». Цей «новороб» не має ніякого стосунку до давньоруської архітектури, «це звичайнісінька бутафорія». Критиковано реставрацію під старовину церкви П'ятницьку в Чернігові та Васильківську в Овручі, Воскресенську в Переяславі-Хмельницькому, наміри відбудувати собори Успенський собор Києво-Печерської лаври та Михайлівський Золотоверхий собор у «первісній формі». Водночас справжні шедеври культури руйнуються, бо немає грошей на їх утримання, консервацію. «Треба змиритися з тим, що втрачені пам'ятки – це назавжди» [34, 47, 51], – переконує Н. Логвин.

Опонент Л. Скорик, погоджуючись із вимогами про наявність достатніх наукових даних для відновлення пам'ятки та беручи за взірць досвід поляків і росіян, наголошує, що «строга реставраційна методика, опрацьована для спокійних європейських умов, у нас не діє і відгонить чистою схоластикою: адже національно-визвольні змагання мають ще й такий аспект, як відродження національних святощів». Практика спонукує до перемін теоретичних постулатів реставрації і якщо простежити за рекомендаціями міжнародних і всесоюзних структур останнього часу, то така тенденція прочитується. Свідоме нищення святинь в Україні дає всі морально-політичні та національні права на їх відновлення як право депортованих народів повернутися на історичну батьківщину. Під це право потрапляють Успенський і Михайлівський Златоверхий собори Києва – його доміанти [35].

Опубліковані полемічні матеріали, що висвітлюють полярні тенденції в українській реставрації – «за» відбудову і «проти» – цікаві тим, що, з одного боку, оприлюднено відвертий, навіть контраверсійний фактаж

процедури ініціювання та реалізації ідей відбудови об'єктів, з іншого – збагачення концепцій, що мала б виходити за суто технічні рамки [36].

Полеміка викликала широку реакцію серед фахівців і спонукала Міністерство культури України провести в Переяславі-Хмельницькому в 1994 р. науковий семінар на тему «Відтворення втрачених пам'яток: історичний та правовий аспекти». В ньому взяли участь 37 осіб, котрі заслухали 23 доповіді, більшість з яких викладено на сторінках часопису «Пам'ятки України» [37].

Противники відтворення об'єктів стверджували в неможливості повернути втрачене, а окремі зразки «новобудов» розцінювали як «злочин», «непрофесійне втручання в історичне середовище» як «національну ганьбу». «Аналіз практики української реставрації переконав мене в тому, – говорив доктор мистецтвознавства Г. Логвин, – що найстрашнішим лихом для всякої діяльності є перетворення історично обмеженого знання на абсолютне <...> як це мало місце з «реставраційною чудасією» – відбудовою Золотих воріт чи церкви XII ст. у Переяславі, залишки котрих знищено <...> Концепція відновлення гаданого первісного вигляду пам'ятки – найбільш хибна» [38]. З цим солідаризувалися Є. Водзинський і П. Римар.

Послідовники «відтворення» озвучували не менш ефектні аргументи. В українських реаліях, стверджувала О. Пламеницька, неможливо надалі керуватися тільки класичними реставраційними методиками, виробленими в іншій соціально-професійній ситуації, бо невдовзі можна втратити культурні надбання попередніх сторіч. Українська архітектурна практика не здатна забезпечити засобами сучасного формування такого містобудівного контексту, який був би на рівні історичного і спирався на осмислення вікових традицій. Тому відбувся поворот до спадщини як до засобу повернення історичного середовища [40]. Аналогічну думку в її різноманітні висловили Є. Тиманович, В. Гриневич [41].

Т. Трегубова, оприлюднивши своє бачення історії реставрації, визнала, що відтворення втрачених пам'яток набуває значення самостійного виду реставраційних робіт, проте уникла однозначної оцінки полемічної ситуації [42].

Учасники семінару ухвалили Рекомендації, в котрих заявили, що пріоритетним і надалі є збереження автентичності об'єкта, цінність якого – абсолютна. Цінність відтвореного об'єкта – відносна, лише як нагадування про втрачений об'єкт. Відтворюючи пам'ятки, треба розрізняти їх унікальність і рядову історичну забудову, відсоток їхньої втрати, що не повинне перевищувати 30 %. Не може бути універсальних засад у відтво-

ренні об'єктів, відтворення слід розглядати не з позицій однієї пам'ятки, а всього історичного середовища. В цілому, підтверджено солідарність з Венеційською хартією, запропоновано заходи з метою поліпшення проблем відтворення, що зводяться до критичного аналізу реставраційної практики, потреб опрацювання понятійно-термінологічного апарату, методичних вказівок, створення Міжвідомчої науково-методичної ради з охорони культурної спадщини, оголошення мораторію на відбудову пам'яток до 2000 р., а кошти – на порятунок уцілілих пам'яток [43].

Як згодом зазначалося, «у сукупності цей матеріал має неабияке наукове й практичне значення для опрацювання методичних засад відродження віх національної історії та історично-культурного доквілля» [44]. Проте методичні рекомендації, що справляють враження вірності Венеціанській хартії, тлумачилися по-різному, достеменніше, опановували керівні структури, переходили в практичну площину. З кількох подач у часопису «Пам'ятки України» можна довідатися, як упродовж 1989-1997 років вирішувалися ці питання на організаційно-виконавському й теоретичному рівні, задля чого засновано Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історично-архітектурної спадщини ім. Олеса Гончара [45]. Справа набула реальних дій коли в грудні 1995 р. Президент України видав Указ «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури», яким створив відповідну Комісію та затвердив Положення про Комісію [46], а в травні 1998 р. Держбуд України ухвалив «Порядок розробки, погодження та затвердження проектної документації на відтворення втрачених пам'яток історико-архітектурної спадщини» («Основні засади»), де міститься низка науково-теоретичних обґрунтувань, виписані нормативи проведення науково-дослідних і проектних, реставраційних і будівельних робіт, їх фінансове забезпечення, відтворення об'єкта проводиться на його історичному місці, хоча у випадку його забудови можливі й тут винятки, тобто – відтворення поруч [47].

У грудні 1998 р. Кабінет Міністрів України затвердив «Перелік визначних пам'яток історії та культури, що потребують першочергового відтворення», у якому значиться 56 об'єктів майже в усіх областях, Києва і Севастополя [48].

Першим з числа таких об'єктів був Михайлівський Золотоверхий монастир. Зовнішні відбудовні роботи завершено в 1998 р., про що символічно сповістили куранти на дзвіниці монастиря в новорічну ніч.

Другим за чергою відтворення у Києві став Успенський собор Києво-Печерської лаври (2003). До нього була прикута значна увага. Непокіло

питання, хто підірвав святиню [49], якою вона була і якою стала. Н. Логвин констатує: «рештки давніх мурів розібрано, каміння фундаментів повибрано, підземні ходи забетоновано. Вважається, що відбудовою зруйнованого собору ми нібито «воскрешаємо історичну пам'ять народу». Але я маю великий сумнів, що історичну пам'ять народу можна «воскресити», знищуючи й так нечисленні автентичні матеріальні свідчення його давньої історії, підміняючи їх псевдоісторичними «копіями» [50].

С. Пламеницька «дипломатично» оцінила цю акцію як «безпретендентну», що останніми роками набула значення державної політики й перейшла в категорію професійної норми». Але біда в тому, що «відбудова собору» назавжди підвела ризику під архітектурно-археологічним вивченням його як пам'ятки. Ми вже ніколи не дізнаємося того, чого не встигли дослідити. Культурний шар у межах собору практично не існує, а постале відірване від споруди й «мертве» для дослідників» [51].

Реставраційно-відбудовні роботи проведено й на деяких інших пам'ятках України, але не з таким ентузіазмом, як у столиці. Нестача фінансів гальмує розвиток реставраційної справи. Львів, після відзначення 750-річчя у 2006 р., коли було зроблено чи не найбільше у збереженні його історичного центру, внесений у Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, за останній час майже не отримує держбюджетних грошей. Дуже поменшало дискусійних розмов та суперечок щодо «реставраційних» та «відбудовних» принципів. Водночас скажемо, що розмова стосовно останніх, була доречною та корисною.

Джерела та література

1. Правові акти з охорони культурної спадщини. – К., 1995. – С. 7.
2. 50-річчя Укрреставрації. Історія корпорації. – К.; Львів, 1996. – С. 5.
3. Михайловский С.В. Реставрация памятников архитектуры. Развитие теоретических концепций. – М.: Стройиздат, 1971. – С. 9.
4. Там само. – С. 10–11.
5. Там само. – С. 54.
6. Там само. – С. 86.
7. Игнаткин И.А. Охрана памятников истории и культуры : Справ. пособ. – К.: Выща школа. 1990. – С. 166–167.
8. Zachwatowicz S. Program I zasady konserwacji zabytkow // Bielety historii sztuki I kultury. – 1946. – № 1–2. – S. 48.
9. Пламеницька О. Ян Захватович. Слава і недоля майстра // Пам'ятки України. – 1999. – Ч. 1. – С. 127. Реставрація – особливий вид реставрації (регенерації), коли з невеликої частини автентичних субстанцій відтворюється весь вірогідний об'єкт.
10. Пламеницька О., Ян Захватович... – С. 127; Скорик Л. Вибірємо відродження // Пам'ятки України. – 1991. – Ч. 5. – С. 52–53, 56.
11. Игнаткин И. А. Вказана праця. – С. 168.
12. Правові акти... – С. 6–9.

13. Ганзенко Л., Тимченко Т., Цитович В. Відтворення собору архієпископа Михаїла. Погляд на нез'ясовані проблеми // Пам'ятки України. – 1999. – Ч. 1. – С. 19.
14. Рекомендація щодо охорони на національному рівні культурної і природної спадщини // Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань : 36. док. – К. : Ін-т культурології Акад. мистецтв України, 2009. – С. 310.
15. Правова охорона культурних цінностей. – К., 1997. – Кн. 2. Україна в міжнародно-правових відносинах / Відп. ред. Ю.С. Шемшученко та В.І. Акуленко. – С. 182.
16. Ганзенко Л., Тимченко Т., Цитович В. Вказана праця. – С. 19.
17. Прибега Л.В. Методологічні засади містобудівної реставрації // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 13. – К., 2008. – С. 19–25.
18. 50-річчя Укрреставрації...
19. Вечерський В. Реставрація пам'яток архітектури // Пам'ятки України. – 1997. – Ч. 1. – С. 10–14; Пламеницька О. Українська реставрація: проблеми і перспективи // Там само. – С. 15–18.
20. Дорофієнко І., Козинкевич О., Пашина В. Історія реставрації в Україні // 50-річчя Укрреставрації. – С. 5.
21. Див.: Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К. : Рідний край, 1991. – 478 с. ; іл.
22. Акуленко В. Збереження і відбудова історичних пам'яток на Україні у повоєнний період (1945–1958 рр.) // Український іст. журнал. – 1976. – № 6. – С. 114–121; Його ж. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). – К. : Вища школа, 1991. – 274 с.; Бадяк В. Збереження пам'яток архітектури на Львівщині в повоєнні роки // Український історичний журнал. – 1974. – № 4. – С. 122–125.
23. Могитич І. Пам'ятки Західної України: охорона і реставрація за повоєнних часів // Пам'ятки України. – 1997. – Ч. 1. – С. 19–22.
24. Пламеницька О. Українська реставрація: проблеми і перспективи розвитку // Пам'ятки України. – 1997. – Ч. 1. – С. 15.
25. Асєєв Ю. Реставратор Барановський // Пам'ятки України. – 1992. – Ч. 2–3. – С. 53.
26. Вечерський В. Реставрація пам'яток архітектури // Пам'ятки України. – 1997. – Ч. 1. – С. 14.
27. Пламеницька О. Українська реставрація... – С. 16.
28. Могитич І. Вказана праця. – С. 20.
29. Державний архів Львівської області, ф. Р-1315, оп. 1, спр. 95, арк. 149; спр. 106, арк. 252–253.
30. Там само, спр. 115, арк. 179–180.
31. Бадяк В. Пам'яткоохоронна історія Львова. – Львів : ЛНАМ, 2014. – С. 77–78; Архів Міністерства культури УРСР, ф 4, оп. 10, спр. 175, арк. 20–31.
32. Ця гостро проблематична стаття з деяким редакційним втручанням змогла побачити світ у всесоюзному академічному журналі «История СССР» (1966, № 2) і залишилася найбільш ґрунтовною в розвитку пам'яткознавства. Авторизований її переклад здійснено авторським коментарем у часопису «Пам'ятки України» (1993, Ч. 1–6), на котрий покликаємося.
33. Пламеницька О. До питання про методик реставрації. Міркування з приводу дискусії на сторінках «Пам'яток України» про відбудову втрачених пам'яток // Пам'ятки України. – 1993. – Ч. 1–6. – С. 161.
34. Логвин Н. Реставраційний «вибір» і марнотратство злидаря // Пам'ятки України. – 1991. – Ч. 5. – С. 47, 51.
35. Скорик Л. Вказана праця. – С. 53, 56.
36. Висоцький С. Відбудова як відродження // Пам'ятки України. – 1992. – Ч. 2–3. – С. 96–102; Коцуба О. Охороняючи, не знищити! // Там само. – С. 95–96; Петрик Є., Сейфулін Т. Розтерзали «реставратори» // Там само. – С. 102–103.

37. Відтворення втрачених пам'яток: історичний та правовий аспекти // Пам'ятки України. – 1994. – Ч. 3–6. – С. 134–148.
38. Там само. – С. 137.
39. Там само. – С. 138–139.
40. Там само. – С. 142–143.
41. Там само. – С. 145, 147.
42. Там само. – С. 135–136.
43. Пам'ятки України. – 1995. – Ч. 1. – С. 94.
44. Літопис відродження пам'яток // Пам'ятки України. – 1997. – Ч. 2. – С. 117.
45. Там само. – С. 116–121; Пам'ятки України. – 1997. – Ч. 3. – С. 74–75; Пам'ятки України. – 1998. – Ч. 1. – С. 180–181.
46. Пам'ятки України. – 1999. – Ч. 1. – С. 126–127.
47. Основні засади відтворення визначних пам'яток історії та культури України // Пам'ятки України. – 1999. – Ч. 1. – С. 109–110
48. Там само. – С. 101–108.
49. Розмаїті версії узагальнив С. Кот (див. Кот С. Загибель собору. Шукаючи відповіді на заданені питання // Пам'ятки України. – 2003. – Ч. 1-2. – С. 23–45).
50. Логвин Н. Про первісний вигляд Успенського собору Печерського монастиря // Пам'ятки України. – 2003. – Ч. 1–2. – С. 46.
51. Пламеницька Є. Успенський собор Києво-Печерської Лаври: новий погляд на будівельну історію // Пам'ятки України. – 2003. – Ч. 1–2. – С. 54.

Бадяк В.П. Теоретические и практические проблемы сохранения памятников

Поднято проблемы сохранения памятников архитектуры и градостроительства Украины в контексте мировой теории и практики, диспутов, что проводились между сторонниками «чистой» реставрации и особенно относительного восстановления Михайловского Златоверхого собора и Успенского собора Киево-Печерской лавры.

Ключевые слова: памятник, теория, практика, реставрация, восстановление, диспуты.

Badyak V.P. Theoretical and practical problems of monuments preservation

The preservation problems of architectural monuments and urbanisation in Ukraine were tackled, in the context of world theory and practice, discussions, that were held among the supporters of «pure» restoration and reconstructions, especially concerning St. Michael's Golden-Domed Cathedral and the cathedral of Kyivo-Pecherska Larva.

Key words: monument, theory, practice, restoration, reconstruction, discussions.

Надійшло до редакції: 09.04.2015 р.